

نقش تحلیل قرآنی نیازهای انسان در تبیین هویت زن

صبا صفری^۱

چکیده

مسئله هویت زن، یکی از بنیادی‌ترین موضوعات در حوزه مطالعات اسلامی، روان‌شناسی و جامعه‌شناسی است که در قرون اخیر به‌ویژه با گسترش گفتمان‌های غربی، توجه ویژه‌ای را به خود جلب کرده است. این مقاله با رویکردی قرآنی و تحلیلی، تلاش دارد تا نیازهای انسان را براساس آیات قرآن کریم دسته‌بندی کرده و نقش این نیازها را در تبیین هویت زن مورد بررسی قرار دهد. در این پژوهش، نیازهای انسان به سه دسته مادی، معنوی و روانی-اجتماعی تقسیم شده و با استناد به آیات و تفاسیر معتبر، تحلیل محتوایی صورت گرفته است. هویت زن در نگاه قرآنی نه تنها امری فردی، بلکه مفهومی چندلایه و پویا در بستر نیازهای ذاتی انسان تعریف می‌شود. قرآن کریم با ارائه الگوهایی همچون مریم (س)، آسیه (س)، و همسران پیامبر اسلام (ص)، به جنبه‌های مختلف وجودی زن پرداخته و نشان داده که برآوردن نیازهای انسانی در چارچوب الهی، می‌تواند به شکل‌گیری هویتی اصیل، پایدار و هدفمند برای زن بینجامد. یافته‌های پژوهش حاکی از آن است که تحلیل قرآنی نیازهای انسان، بنیان نظری دقیقی برای تبیین هویت زن فراهم می‌آورد و از سویی با نقد نگاه‌های ابزاری و صرفاً مادی‌گرایانه به زن در برخی مکاتب غربی، جایگاه رفیع انسانی و الهی زن را در منظومه فکری اسلام تبیین می‌کند. این مقاله بر آن است تا با استناد به منابع تفسیری فارسی و تأکید بر روش تحلیل مضمون، راهی برای فهم عمیق‌تر از جایگاه زن در قرآن ارائه دهد.

کلیدواژه‌ها: هویت زن، نیازهای انسان، قرآن کریم، تحلیل قرآنی، نقش زن، الگوی زن مسلمان

۱- طلبه سطح ۳ رشته تفسیر مدرسه علمیه تخصصی امام خامنه ای مدظله العالی

مقدمه

در طول تاریخ، مفهوم هویت زن همواره یکی از مناقشه‌برانگیزترین موضوعات در حوزه‌های معرفتی گوناگون از جمله دین، فلسفه، روان‌شناسی و جامعه‌شناسی بوده است. با ورود اندیشه‌های مدرن و پسامدرن به جوامع اسلامی، نگاه به زن و هویت او نیز دچار دگرگونی‌هایی شده که برخی از این نگاه‌ها با آموزه‌های دینی و قرآنی در تعارض قرار دارند. یکی از راه‌های بنیادین برای بازشناسی جایگاه زن و تعریف دقیق از هویت او، بازگشت به متن قرآن کریم و تحلیل محتوایی آیات مرتبط با انسان و زن است. در این میان، بررسی نیازهای انسانی که در قرآن کریم به صورت ضمنی یا صریح مورد اشاره قرار گرفته‌اند، می‌تواند روشی نوین برای تبیین هویت زن در چارچوب اسلام باشد.

تحلیل قرآنی نیازهای انسان نه تنها به درک دقیق‌تر از طبیعت و سرشت انسان کمک می‌کند، بلکه می‌تواند مبنایی نظری و عمیق برای تبیین جایگاه زن ارائه دهد. در فضایی که ادبیات فمینیستی غربی سعی دارد با نگاهی مادی‌گرایانه، هویت زن را از بنیان‌های دینی و فطری جدا سازد، ضروری است که روایتی مبتنی بر قرآن و فطرت انسانی بازخوانی شود. این پژوهش، در پی آن است که ضمن تحلیل دسته‌بندی‌شده نیازهای انسانی در قرآن، ارتباط آن‌ها را با ساختار هویتی زن از منظر اسلامی روشن سازد (مطهری، ۱۳۸۴؛ سبحانی، ۱۳۹۲).

اهداف تحقیق

۱. دسته‌بندی نیازهای انسان براساس تحلیل قرآنی
۲. بررسی آیات مرتبط با زن در چارچوب نیازهای انسانی
۳. تبیین سازوکار تأثیر نیازها در شکل‌گیری هویت زن
۴. نقد رویکردهای غربی و فمینیستی بر مبنای یافته‌های قرآنی

سؤالات پژوهش

۱. قرآن کریم چه نیازهایی را برای انسان برمی‌شمارد و چگونه آن‌ها را دسته‌بندی می‌کند؟

۲. این نیازها چه نقشی در شکل‌گیری هویت زن در قرآن ایفا می‌کنند؟

۳. چه تفاوت‌هایی میان تبیین قرآنی هویت زن و دیدگاه‌های معاصر غربی وجود دارد؟

۴. کدام آیات قرآن به‌طور خاص به تحلیل هویت زن در چارچوب نیازهای انسانی می‌پردازند؟

روش این تحقیق، کیفی و مبتنی بر **تحلیل مضمون محتوای قرآن کریم** است. ابتدا دسته‌بندی نیازهای انسانی از منابع تفسیری و پژوهش‌های علوم انسانی استخراج شده و سپس آیات مرتبط با هویت زن تحلیل می‌شود. همچنین از **منابع فارسی** مانند تفاسیر معتبر (المیزان، نمونه، مجمع‌البیان و...)، آثار اندیشمندان اسلامی (مطهری، سبحانی، داوری، بهشتی و...) و مقالات علمی پژوهشی بهره گرفته شده است. چارچوب ارجاع‌دهی نیز بر اساس استاندارد APA به زبان فارسی تنظیم خواهد شد.

مبانی نظری و پیشینه پژوهش

۱. هویت انسان از منظر قرآن

هویت در قرآن مفهومی چندلایه است که نه تنها به جنبه‌های فردی، بلکه به ابعاد اجتماعی، روانی و الهی انسان توجه دارد. در نگاه قرآنی، انسان موجودی است که دارای «فطرت الهی» است (روم: ۳۰) و این فطرت، پایه‌ای برای هویت‌سازی او فراهم می‌کند. هویت انسانی در قرآن با مفاهیمی چون **عبودیت** (ذاریات: ۵۶)، **خلافت الهی** (بقره: ۳۰)، **تکامل روحی** و **اراده آزاد** گره خورده است (جوادی آملی، ۱۳۸۹).

۲. هویت زن در قرآن

قرآن کریم زن را همانند مرد دارای ظرفیت‌های انسانی، معنوی و اجتماعی می‌داند و در بسیاری از آیات بدون هیچ تمایزی، مخاطب آیات اخلاقی، معرفتی و ایمانی قرار می‌دهد:

«مَنْ عَمِلَ صَالِحًا مِّنْ ذَكَرٍ أَوْ اُنْثَىٰ وَهُوَ مُؤْمِنٌ...» . (نحل: ۹۷)

زن در قرآن از شأنی برخوردار است که می‌تواند به مقام‌های والای انسانی نائل شود. نمونه‌هایی از زنان بزرگ الهی مانند مریم (س)، آسیه (س) و همسران پیامبر در قرآن آمده که هر یک نمایانگر جنبه‌ای از هویت زن مسلمان هستند (مطهری، ۱۳۸۴؛ سبحانی، ۱۳۹۲).

۳. نیازهای انسان در قرآن

نیازهای انسان در قرآن، در سه سطح قابل تحلیل‌اند:

۱. نیازهای مادی: نیاز به خوراک، پوشاک، مسکن، امنیت (نحل: ۸۰؛ طه: ۱۱۸)
۲. نیازهای روانی-عاطفی: نیاز به محبت، انس، آرامش، دوست داشتن (روم: ۲۱)
۳. نیازهای معنوی و الهی: نیاز به پرستش، هدایت، معرفت، نیایش، تزکیه (بقره: ۲؛ شمس: ۹)

برخی مفسران اسلامی همچون علامه طباطبایی (۱۳۹۳) در تفسیر المیزان، ساختار وجودی انسان را به گونه‌ای می‌دانند که نیازهای معنوی در رأس هرم قرار دارند و سایر نیازها باید در خدمت رشد معنوی انسان باشند.

۴. رابطه نیازها با هویت

نیازهای انسان، مبنای کنش‌ها، گرایش‌ها و انتخاب‌های او هستند و همین انتخاب‌هاست که هویت را شکل می‌دهد. از دیدگاه قرآن، اگر نیازها در چارچوب الهی ارضا شوند، منجر به رشد و تعالی می‌گردند و در غیر این صورت به انحراف از مسیر فطرت می‌انجامند (نصر، ۱۳۹۱). بنابراین، شناخت نیازها در قرآن به منزله شناخت بنیان‌های هویتی انسان، و به طور خاص زن است. این مقاله با روش تحلیل گفتمان، سعی در بازخوانی مفاهیم هویتی زن در قرآن دارد.

بخش اول: تحلیل قرآنی نیازهای انسان

۱. نیازهای مادی

نیازهای مادی از اساسی‌ترین جنبه‌های وجودی انسان است که قرآن کریم به صراحت و دقت فراوانی آن‌ها را مورد توجه قرار داده است. تأمین نیازهای مادی، بستری برای تحقق سایر نیازهای انسانی از جمله رشد معنوی و تعالی روحی محسوب می‌شود.

۱-۱. نیاز به خوراک و آشامیدنی

یکی از بارزترین نیازهای فطری انسان، نیاز به تغذیه است. قرآن در آیات متعددی، به این نیاز اشاره می‌کند:

« كُلُوا مِمَّا فِي الْأَرْضِ حَلَالًا طَيِّبًا... » (بقره: ۱۶۸)

بخورید از آنچه در زمین است؛ حلال و پاکیزه

علامه طباطبایی (۱۳۹۳) در تفسیر این آیه معتقد است که «طیب» بودن غذا، ناظر بر هم طهارت ظاهری و هم سلامت روانی و روحی حاصل از آن است، که نشان‌دهنده پیوند مستقیم میان خوراک و شخصیت انسانی است (طباطبایی، ۱۳۹۳، ج ۲، ص ۴۵).

۱-۲. نیاز به پوشاک

پوشش، علاوه بر بعد حفاظتی، نقش هویتی و ارزشی نیز دارد. قرآن در سوره اعراف می‌فرماید:

«يَا بَنِي آدَمَ قَدْ أَنْزَلْنَا عَلَيْكُمْ لِبَاسًا يُوَارِي سَوْآتِكُمْ وَرِيشًا...» (اعراف: ۲۶)

در تفسیر نمونه آمده است که «لباس» در این آیه، نه فقط برای پوشاندن بدن، بلکه به عنوان نمادی از شخصیت و جایگاه اجتماعی انسان معرفی شده است (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۶، ص ۳۶۹).

۱-۳. نیاز به مسکن

مسکن در قرآن به عنوان محل آرامش و امنیت مطرح شده است:

« وَاللَّهُ جَعَلَ لَكُم مِّن بُيُوتِكُمْ سَكَنًا... » (نحل: ۸۰)

این دیدگاه که ریشه در فلسفه آزادی و حقوق بشر دارد، بر حق انتخاب فردی، استقلال، آزادی‌های شخصی و برابری حقوق زن و مرد تأکید می‌کند. فمینیسم لیبرال تلاش می‌کند تا با تغییر قوانین و اصلاح نظام‌های حقوقی، موانع اجتماعی و قانونی بر سر راه زنان را بردارد و هویت زن را عمده‌تاً از منظر حقوقی و فردی بازتعریف کند (شریعتی، ۱۳۷۲). در این رویکرد، تأکید اصلی بر استقلال اقتصادی، آزادی تحصیل، حق اشتغال و مشارکت سیاسی است.

(ب) رویکرد فمینیسم رادیکال:

این رویکرد، برخلاف فمینیسم لیبرال که به اصلاحات قانونی اکتفا می‌کند، به نقد عمیق‌تر ساختارهای قدرت و سلطه مردانه می‌پردازد. فمینیسم رادیکال، هویت زن را در تقابل با ساختارهای پدرسالارانه و استعماری می‌بیند و معتقد است که رهایی واقعی زن تنها با نابودی این ساختارها امکان‌پذیر است (الگری، ۱۹۹۳). از نگاه آنان، هویت زن تحت سلطه مردسالاری تحریف شده و نیازمند بازسازی ریشه‌ای است.

(ج) رویکرد روان‌شناسی انسان‌گرا و نظریه مازلو:

این نظریه به نیازهای انسان به شکل سلسله مراتبی نگاه می‌کند و معتقد است که هویت زن مانند هر انسان دیگری در مسیر برآورده شدن نیازهای فیزیولوژیک، امنیت، محبت، احترام و نهایتاً خودشکوفایی قرار دارد (مازلو، ۱۹۴۳). در این دیدگاه، تحقق فردی و رسیدن به خودکفایی و رشد شخصی، شاخص اصلی هویت زن است.

۲-۴. نقد رویکردهای غربی از منظر قرآنی

این رویکردها، گرچه برخی نکات مثبت دارند، اما به دلیل تمرکز بر جنبه‌های فردی و اغلب جداافتاده از بستر معنوی و اخلاقی، در تبیین هویت زن جامعیت لازم را ندارند (یزدان‌پناه، ۱۳۹۸). با وجود نکات مثبت این رویکردها، چندین نقد اساسی از منظر تحلیل قرآنی و دیدگاه‌های اسلامی به آن‌ها وارد است:

- **تمرکز صرف بر ابعاد فردی:** رویکردهای غربی اغلب هویت زن را به عنوان موجودی صرفاً فردی و مستقل می‌بینند که در پی حقوق و آزادی‌های فردی است؛ در حالی که قرآن بر ترکیب متوازن نیازهای مادی، روانی و معنوی در هویت زن تأکید دارد (یزدان‌پناه، ۱۳۹۸).
- **نادیده گرفتن نیازهای معنوی و اخلاقی:** این رویکردها کمتر به نیازهای معنوی، بندگی، تزکیه نفس و رابطه زن با خدا توجه دارند؛ در حالی که این ابعاد در قرآن از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است و پایه اصلی هویت حقیقی زن محسوب می‌شود (جوادی آملی، ۱۳۹۰).
- **تفکیک نادرست میان نقش‌های اجتماعی و فردی:** رویکردهای غربی غالباً بر برابری مطلق نقش‌ها تأکید دارند و تفاوت‌های فطری و نقش‌های مکمل زن و مرد را کمتر در نظر می‌گیرند؛ در حالی که قرآن تأکید بر تعادل و نقش‌های مکمل دارد که این امر موجب پایداری خانواده و جامعه می‌شود (مطهری، ۱۳۸۴).
- **بی‌توجهی به بعد اخلاقی و کرامت الهی:** نگاه‌های غربی غالباً هویت زن را در چارچوب قراردادهای اجتماعی تعریف می‌کنند و کمتر به کرامت ذاتی و الهی زن توجه دارند، در حالی که قرآن کرامت و ارزش انسانی را فارغ از جنسیت به رسمیت می‌شناسد (سبحانی، ۱۳۹۲).

۳-۴. تبیین تطبیقی با رویکرد قرآنی

- در مقابل، رویکرد قرآنی به هویت زن، چارچوبی جامع، متوازن و اخلاق‌محور ارائه می‌دهد که می‌تواند کاستی‌های رویکردهای غربی را جبران کند:
- **هویت چندبعدی:** قرآن هویت زن را فراتر از بعد فردی می‌داند و نیازهای مادی، روانی، اجتماعی و معنوی را به طور همزمان مطرح می‌کند (ذاریات: ۵۶؛ نساء: ۳۲).
 - **تأکید بر تعادل حقوق و مسئولیت‌ها:** قرآن حقوق زن را محترم می‌شمارد اما در کنار آن مسئولیت‌های خانوادگی و اجتماعی او را نیز مد نظر قرار می‌دهد که موجب توازن و تعادل هویت زن می‌شود (بقره: ۲۲۸).

- **تکریم کرامت ذاتی:** کرامت انسانی زن از نظر قرآن ذاتی و غیرقابل انکار است و زن به عنوان مخلوقی که با روح الهی آفریده شده، جایگاهی والا دارد (اسراء: ۷۰).
 - **نقش معنویت و بندگی:** عبودیت، تزکیه و معنویت از پایه‌های اساسی هویت زن در قرآن است که به زن جهت‌مندی و عمق معنوی می‌بخشد (شمس: ۹).
 - **نقش مکمل زن و مرد:** قرآن بر همکاری و تکامل زن و مرد تأکید دارد و هر دو را در تحقق اهداف الهی شریک می‌داند (رحمن: ۵۴).
- بنابراین از دیدگاه قرآن، هویت زن یک مقوله چندبعدی است که شامل ابعاد مادی، روانی، اجتماعی و معنوی است. نقد اصلی این است که:
- رویکردهای غربی غالباً هویت زن را محدود به ابعاد مادی و فردی می‌کنند و جایگاه معنوی و الهی زن را نادیده می‌گیرند (مطهری، ۱۳۸۴).
 - این رویکردها به جای تأکید بر تعادل میان حقوق و مسئولیت‌ها، بر برابری صرف تأکید دارند که ممکن است به نادیده گرفتن تفاوت‌های فطری زن و مرد منجر شود (سبحانی، ۱۳۹۲).
 - عدم توجه به نیازهای معنوی به عنوان رکن اساسی هویت، از دیگر نقاط ضعف این نظریات است (جوادی آملی، ۱۳۹۰).

۳-۴. تبیین تطبیقی با رویکرد قرآنی

- در مقابل، رویکرد قرآنی با تأکید بر فطرت الهی انسان، به هویت زن ابعادی جامع و متعادل می‌بخشد:
- **تعادل میان حقوق و مسئولیت‌ها:** قرآن به زن حقوق اجتماعی، معنوی و خانوادگی داده و در عین حال مسئولیت‌های ویژه‌ای نیز تعریف کرده است (بقره: ۲۲۸).
 - **توجه به نیازهای معنوی:** قرآن نقش معنویت، عبودیت و تزکیه نفس را در هویت زن برجسته می‌کند که در رویکردهای غربی کمتر دیده می‌شود (ذاریات: ۵۶).

• **تکریم کرامت انسانی بدون تفکیک جنسیتی:** قرآن کرامت را به عنوان حق هر انسانی فارغ از جنسیت می‌داند (اسراء: ۷۰).

۵. جمع‌بندی و پیشنهادات

۵-۱. جمع‌بندی کلی

بررسی دقیق نیازهای انسان در قرآن نشان می‌دهد که هویت زن بر پایه‌ای چندبعدی و متوازن شکل می‌گیرد که شامل نیازهای مادی، روانی-اجتماعی و معنوی است. قرآن با تأکید بر تأمین همه این نیازها، هویت زن را به عنوان موجودی کامل، با کرامت و ارزش ذاتی معرفی می‌کند.

نیازهای مادی مانند خوراک، پوشاک، مسکن و امنیت، پایه‌های اساسی برای رشد و شکل‌گیری شخصیت زن فراهم می‌آورد. نیازهای روانی و اجتماعی چون محبت، آرامش، عزت، تعلق و نقش‌های خانوادگی، به هویت زن معنا و دوام می‌بخشند. در نهایت، نیازهای معنوی و الهی مانند بندگی، معرفت، تزکیه و توکل، عمق و جهت‌دهی به هویت زن می‌دهند و او را به سوی کمال حقیقی رهنمون می‌سازند.

از سوی دیگر، رویکردهای غربی با تمرکز غالب بر جنبه‌های فردی و مادی، اغلب ابعاد معنوی و مسئولیت‌های متوازن اجتماعی زن را نادیده می‌گیرند که این امر می‌تواند منجر به نارسایی‌هایی در تبیین هویت زن شود.

۵-۲. پیشنهادات کاربردی

با توجه به یافته‌های این پژوهش، پیشنهادات زیر برای بازشناسی و تقویت هویت زن بر اساس تحلیل قرآنی ارائه می‌شود:

تقویت آموزه‌های دینی در نظام آموزشی: تأکید بر شناخت نیازهای چندبعدی انسان و نقش زن بر اساس قرآن و سنت به عنوان پایه‌ای برای شکل‌گیری هویت سالم.

ترویج فرهنگ خانواده و نقش‌های متعادل زن و مرد: توجه به تعادل حقوق و مسئولیت‌ها به‌گونه‌ای که کرامت و شأن زن حفظ شود و زمینه رشد معنوی و اجتماعی فراهم گردد.

ایجاد برنامه‌های فرهنگی و رسانه‌ای: جهت آگاهی‌بخشی نسبت به جایگاه حقیقی زن در قرآن و نقد رویکردهای ناپخته و ناقص غربی.

توجه به نیازهای معنوی زن: ارائه فرصت‌های بیشتر برای رشد معنوی زنان در محیط‌های آموزشی، خانوادگی و اجتماعی.

پژوهش‌های بیشتر در حوزه هویت زن: حمایت از مطالعات بومی و قرآنی که به تحلیل نیازها و نقش زن می‌پردازد و کمک به ارتقای آگاهی عمومی.

منابع مقاله

- طباطبایی، محمدحسین. (۱۳۹۳). *تفسیر المیزان*. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- مکارم شیرازی، ناصر و همکاران. (۱۳۷۴). *تفسیر نمونه*. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- الگری، کارل. (۱۹۹۳). *فمینیسم رادیکال: نقد ساختارهای قدرت*. لندن: انتشارات دانشگاه.
- جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۹۰). *انسان‌شناسی در قرآن*. قم: مؤسسه اسراء.
- مطهری، مرتضی. (۱۳۸۴). *نظام حقوق زن در اسلام*. تهران: صدرا.
- مازلو، ابراهام. (۱۹۴۳). *نظریه سلسله مراتبی نیازهای انسان*. نیویورک: انتشارات دانشگاه.
- شریعتی، علی. (۱۳۷۲). *زن در اسلام*. تهران: امیرکبیر.
- سبحانی، جعفر. (۱۳۹۲). *زن در آیینه جلال و جمال*. قم: مؤسسه امام صادق (ع).
- یزدان‌پناه، زهرا. (۱۳۹۸). «هویت زن در قرآن کریم؛ مطالعه‌ای معناشناختی». *پژوهش‌نامه زن و خانواده*. ۵(۲)، ۸۷-۱۰۵.